

Társadalom, nemzet és kultúra a keletközép-európai felvilágosodásban

A második mátrafüredi felvilágosodás-szimpozium történeti témával indult: *Társadalom, nemzet és kultúra a keletközép-európai felvilágosodásban*; három előadója: Niederhauser Emil, H. Balázs Éva és Benda Kálmán.

Niederhauser előadása bevezetésében egyrészt emlékeztetett az előző szimpózium megállapodására: Keletközép-Európán azt a történelmi tájat értjük, amely nagyjából a német-római császárság és az orosz birodalom közt terült el, s amelyen a XVIII. században a Habsburg-monarchia, a dunai román fejedelemségek, Lengyelország, a balkáni részekben pedig a török birodalom osztozott. Másrészt jelezte, hogy előadásában nem szól az osztrák fejlődésről, mivel azt közelebbről nem ismeri, viszont összehasonlításként bevonja az oroszot.

A társadalmi viszonyokat tekintve, Niederhauser három típust különböztetett meg. Az elsőbe — amelyet „nemesi nemzet”-nek nevezett — sorolta a lengyelt, a magyart, a horvátot, a dunai fejedelemségek románjait és az oroszot. Ezekre a társadalmakra az volt a legjellemzőbb, hogy saját feudális, nemesi uralkodó osztállyal rendelkeztek, s a politikai hatalmat ez tartotta kézben. A polgárság gyöngé volt, s a parasztsággal együtt, még középkori keretek közt élt. A felvilágosodás szempontjából lényeges, csekély számú értelmiség zömében nemesi, ritkábban polgári származású volt.

A második típusba, amelyet polgárinak nevezett, sorolta a cseheket és a görögöket. Ezeknél az idegen uralkodó osztály, főnemesség mellett, viszonylag erős polgárságot találhatunk, belőle került ki az értelmiség is. A cseh polgárság elsősorban az iparban tevékenykedett, a görög viszont kereskedelemmel foglalkozott, s éppen ebben az időben építette ki pozícióit, egyrészt a török birodalomban, másrészt — a diasporában élő görögség — a Földközi-tenger egész vonzásterületén.

A harmadik típust „nem nemesi”-nek nevezte az előadó. Ide tartoztak a Habsburg Monarchia kisebb népei, az ausztriai szlovének, a magyarországi románok, szerbek és szlovákok. Közös jellemvonásuk, hogy nem volt feudális uralkodó osztályuk, de polgárságuk sem, vagy legföljebb éppen csak alakulóban, s többségüket a jobbágy parasztság alkotta. Értelmiségük zöme a pap-ságból tevődött ki.

A három típust bizonyos mértékig egybefogta, hogy modern értelemben vett burzsoáziával egyik sem rendelkezett. Ennek következménye volt, hogy mindegyikre elsősorban a felvilágosodás mérsékelt iránya hatott, a radikális eszmék csak kivételesen és csak szűk körben találtak köztük visszhangra.

Ami most már a nemzetet illeti, a modern értelemben vett polgári nemzet kialakulása éppen hogy megkezdődött ezen a tájon. A nemesi nemzetek-

nél a feudális uralkodó osztály csak magát tekintette nemzetnek, illetve egyes csoportjai ekkor kezdtek azon gondolkodni, nem kellene-e a jogtalan néposztályokat is bevenni a nemzet kereteibe. A polgári és nem nemesi típusoknál a nemzeti egység valamilyen halvány tudata a nyelvhez és az etnikumhoz kötődött. Az orosz és — a korszak végéig — a lengyel nemességnek is megvolt a saját állama, a másik három nemesi nemzet azonban csak részben birtokolta az államhatalmat. A polgári nemzetek politikai jogokkal nem rendelkeztek, míg a nem nemesi nemzetek elnyomott sorban éltek, az államhatalom alig vett tudomást róluk.

A társadalmi szerkezet és a politikai helyzet kihatott a kulturális törekvésekre is. A nyelvkérdés lényege a magyaroknál, lengyeleknél (de az oroszoknál is) a meglevő irodalmi nyelvnek az új korszak igényeihez való alakítása volt. A cseh és a görög fejlődésben egy középkori szinten megrekedt nyelvet kellett modernizálni. A horvátoknál, románoknál és a szlovákoknál viszont meg kellett teremteni a nem létező irodalmi nyelvet. A nyelvkérdéssel együtt jártak különböző más kulturális törekvések is, a társadalmi viszonyokon való változtatás gondolata viszont ekkor még nem merült fel. A nemesi nemzeteknél azonban egyre hangsúlyosabb a parasztság társadalmi helyzetének valamilyen reformja. A felvilágosodás tehát rést ütött a rendi nemzeti öntudaton, de nem számolta azt fel. Így — a társadalmi és politikai adottságokhoz alkalmazkodva — a felvilágosodás kulturális vonatkozásban is népenként változó arcot mutatott.

Míg Niederhauser a történelmi tájban végbemenő általános fejlődés típusait rendszerezte, H. Balázs Éva a „magyar modell”-t ismertette. A társadalmi szerkezetre Magyarországon a nemesség nagy százalékos aránya (4–5%) s a polgárság kicsiny és erőtlen volta (1,5%) jellemző. A társadalom azonban a főbb osztályokon belül sem volt egységes, tájanként változó gazdasági érdekek színezték, nemegyszer formálták politikai felfogásukat, nemzeti és vallási különbségek tagolták őket egymással ellentétes csoportokra. Ezek a csoportok különbözőképpen viszonyultak az uralkodóházhoz, az államhoz és végső soron az egész felvilágosodáshoz.

A nemzet és az állam viszonyával részletesen foglalkozott az előadó, mivel ez — mondotta — a magyar fejlődés egyik jellegzetes és fontos kérdése. Vázolta Magyarország helyzetét a Habsburg Monarchiában, utalt a Habsburg-magyar viszony történelmi előzményeire, amelyek szembeállították a nemzetet képviselő nemességet az udvarral és az állammal, s kölcsönös bizalmatlanságot szültek. A nemesség egy jelentős része minden politikai változtatást elutasított, hogy feudális előjogait töretlenül megtarthassa. Mária Terézia és főleg II. József alatt, az udvar részéről kezdeményezett reformokkal azonban a nemesség felvilágosult része is szembefordult, mert a birodalmi központosítástól, a német nyelv hivatalossá tételétől a nemzeti különállást féltette (nem is minden ok nélkül); a felvilágosodásból táplálkozó magyar reformterveket pedig az udvar gáncsolta el, mert mögöttük függetlenségi eszméket gyanított (ugyancsak nem minden ok nélkül). A magyar modellnél tehát a társadalmi tagozódás, a politikai erővonalak, a felvilágosodásból fakadó reformtörekvések egyaránt igen bonyolult képet mutatnak. Ugyanez mondható a magyar felvilágosodás művelődésügyi vonatkozásairól is. Ez Bécs közvetítésével indult, de már kezdettől, Bessenyei első fellépésétől kezdve, szembefordult a német nyelvet propagáló udvari művelődési törekvésekkel.

A harmadik előadás azt vizsgálta, hogyan hatott a francia forradalom

a keletközép-európai népekre, hogyan nőtt át a „feudális nacionalizmus” a modern nacionalizmusba, s hol és milyen körülmények között találkoztak, illetve nem találkoztak a nemzeti és a társadalmi törekvésekkel. Az előadás eredményeit így összegezhetjük:

A Niederhauser által nemesi nemzetnek nevezett csoportban (lengyel, horvát, román, szerb, magyar) a nemesség mindenütt szembefordult a birodalmi kormány (Habsburg, porosz, orosz vagy török politikájával, s hangot adott bizonyos nemzeti követeléseknek (politikai önállóság, nemzeti intézmények stb.), bár mozgalmak nem voltak azonos erősségűek. Ugyanakkor azonos vonás a nemesi megnyilatkozásokban, hogy mindenütt szembefordultak a polgárság vagy az értelmiség által képviselt társadalmi reformtörekvésekkel. Kivételt képezett az osztrák nemesség, amely — nem lévén osztrák nemzet — nem képviselt semmilyen nemzeti álláspontot, a társadalmi változtatásoknak azonban, a többihez hasonlóan, ellentmondott. A társadalmi reformtörekvéseket mindenütt a részben nemesi, részben polgári származású értelmiség fogalmazta meg és tette politikai programmá. Kivételt csak a viszonylag erősebb osztrák és cseh burzsoázia képezett, náluk viszont a társadalmi törekvések a politikai életből az irodalomba szorultak. Legmesszebb a magyar és az osztrák jakobinus mozgalomban tömörült értelmiségi csoport ment, amikor meghirdette a feudális állam és társadalom szétrombolását és a polgári kialakítását. De kapcsolataik nem voltak, sem a polgársággal, sem pedig a parasztsággal, a megbázis nélküli mozgalmuk bukásra volt ítélve.

A jakobinus szervezkedések elfojtása, 1795 után, a demokraták egy része kívülről, Napóleontól várta a támogatást saját uralkodó osztálya ellen. Várakozásukban azonban csalódnok kellett, Keletközép-Európa népei számára sem az I. konzul, sem a császár csapatai nem hozták el a polgári átalakulást.

A vita terminológiai kérdésekkel indult. Albert Soboul (Párizs) megkérdőjelezte a „feudális nacionalizmus” kifejezést, mondván, hogy a nacionalizmus a polgári forradalom terméke. Az elnöklő Walter Markov (Lipsee) a „nemzet” megjelölést vélte korainak, rámutatva, hogy a nemzetek — főleg a Niederhauser féle 2. és 3. kategóriában — még csak alakulóban vannak ekkor. Irodalomtörténeti oldalról többen szűknek érezték a felvilágosodás történeti definícióját, s az irodalmi stílusirányzatok bevételeit is javasolták.

A Niederhauser által felállított társadalmi tipológiát a résztvevők általában elfogadták, inkább egyes részletek és elnevezések körül volt vita. Főlmerült, vajon az osztrák társadalom hogyan illeszthető a tipológiába, hiszen „nemesi”, mert saját uralkodó osztálya van, másrészt „polgári”, abban az értelemben, hogy viszonylag erős burzsoáziával rendelkezik (Hans Wagner, Salzburg). Ugyanakkor arra is rámutattak, hogy az osztrák polgárság erős volta még a történelmi tájon belül is csak viszonylagos (Grete Klingenstein, Bécs). A. Soboul a „nem nemesi nemzet” helyett a „paraszti nemzet” elnevezést javasolta, de mások ezt nem helyeselték, mondván, hogy megtévesztő volna, mert úgy tünnék, ezekben a társadalmakban a parasztságból került ki az uralkodó osztály, nem pedig az értelmiségből (Köpeczi Béla, Niederhauser). Paul Cornea (Bukarest) nem értett egyet az erdélyi és fejedelemségbeli románok külön típusba sorolásával, mivel az államhatárok ellenére a román nép már ekkor is egységes közösségi tudattal rendelkezett, s nem tekinthető két külön népnek. (A második téma vitájában Gáldi László erre az egységre több XVIII. század végi irodalmi megnyilatkozást idézett.)

Élénk eszmecserét váltott ki az állam helye és szerepe a felvilágosodásban, ezen belül a felvilágosodott abszolúti zmus (illetve ahogy többen kifejtették, helyesen: felvilágosodott despotizmus) jellege. Többen úgy vélték — éppen az előadásban bemutatott „magyar modell” alapján —, hogy a nyugati típusú fejlődéshez viszonyítva az állam és a társadalom sajátságos viszonya az egyik lényeges eltérés. Míg Nyugaton a XVIII. században mindvégig az állam áll az előtérben, ezen a tájon fontosabb a nemzet. (Soboul, Niederhauser, H. Balázs, Gáldi, Markov.) Az állam szerepének megítélésében azonban már jelentős véleménykülönbségek mutatkoztak. Azokkal szemben, akik úgy vélték, hogy a felvilágosodott államvezetés a monarchia és az arisztokrácia szövetségén nyugodott, és célja a feudalizmusnak reformokkal való átmentése volt (Soboul, Benda), Hans Wagner II. Józsefnek a burzsoáziával való együttműködésére hozta példákat. Szerinte a felvilágosodott despotizmus célja nem a feudalizmus konzerválása volt, hanem éppen reformok útján történő fellazítása. Grete Klingenstein rámutatott, hogy az 1780-as években már nem egységes a cseh-osztrák arisztokrácia. Egy részük odahagyta falusi birtokát, Bécsbe költözött és hivatali nemességgé lett; az államból él, annak hű kiszolgálója, és támogatja a felvilágosodott abszolútizmus reformtörekvéseit is. Az arisztokrácia másik része, a feudális nagyurak viszont élesen szemben állnak Józseffel, s végső soron közrejátszanak reformjai megbuktatásában. A felvilágosodást sem a győnge polgárság képviseli elsősorban, hanem az államhatalom és hivatalnokai. — Paul Cornea is úgy vélte, hogy a sematikus alkalmasított társadalmi kategóriák a román fejlődésben sem tükrözik a valóságot. Moldvában és Havasalföldön egyaránt az volt a helyzet, hogy míg az arisztokrácia oligarcha módra viselkedett, a jómódú nemesség rokonszenvezett a francia forradalom eszméivel és a felvilágosodás érveivel küzdött saját fölemelkedéséért. Abban igazat ad Benda Kálmánnak, hogy ez a nemesség nem gondolt a feudalizmus megdöntésére, de módosítani akarta annak politikai és társadalmi arányait. Magatartása mindenképp pozitívabb a kereskedő polgárságénál, amely megtalálta számítását a feudális viszonyok közt, s nemcsak hogy megváltoztatására nem törekedett, de a felvilágosodásnak sem vált szócsövénév.

Egyben azonban egyetértettek a vitázók, abban, hogy az állam és a társadalom szembekerülése 1790-ben a reakciót segítette nyeregbe a Habsburgmonarchiában. Ellenkező irányú fejlődés ment végbe Lengyelországban, ahol ugyanakkor közeledett egymáshoz az állam és a társadalom. Ez tette lehetővé az 1794-es felvilágosodott alkotmány megszületését és a lengyel felvilágosodás politikai és kulturális felvirágzását (Zofia Libiszowska, Łódź).

Sok szó esett a felvilágosodásból fakadó nemzeti és társadalmi törekvésekről is. Adrian Marino (Kolozsvár) kétségbevonta, egyáltalában lehet-e a kettő közé határvonalat húzni. Az erdélyi románok történelméből hozott példákat arra, hogy a nemzetinek látszó követelések (Supplex Libellus Valachorum) mögött társadalmi törekvések húzódtak, s a szociális változásokért harcoló Horia-Cloșca parasztfelkelés háttérében a nemzeti motívumok sem hiányoztak. W. Markov viszont úgy vélte, hogy ha a nemzeti és a társadalmi törekvések keverednek is, a történész feladata a fő tendencia megállapítása, s a két törekvés arányainak meghúszása. Ugyanez volt a véleménye Z. Libiszowskának is, aki a lengyel fejlődésben mutatta meg, hogyan keveredik a két törekvés, hogy hámozható ki mégis a fő tendencia, amelyik egyébként koronként és osztályonként változik.

Mindezek alapján azonban végül is joggal merült fel a kérdés, hogy vajon a felvilágosodás azonosan hatott-e a társadalmak egészére, azaz beszélhetünk-e egységesen meghatározható és azonosan érvényesülő felvilágosodásról. A hozzászólásokból kirajzolódtak egyes felvilágosodási típusok: Wellmann Imre Tessedik Sámuel életútján keresztül az értelmiségi felvilágosító alakját mutatta be, Némedi Lajos Bessenyeiben a köznemesi típust. Roland Mortier (Brüsszel) a belga fejlődés alapján arra hozott példákat, hogy mennyire másként hatott a felvilágosodás a parasztsokra és a városi polgárookra vagy a papságra. Annyira, hogy Belgiumban valósággal külön paraszti, polgári stb. felvilágosodásról beszélhetünk, amelyek egymás mellett futottak. A felvilágosodás európai egységét, a történelmi tájanként érvényesülő különbözőségeket és a táji egységeken belül az osztályonkénti színeződést emelte ki A. Soboul is, hozzátéve, hogy bár valóban több felvilágosodási áramlatról beszélhetünk, aszerint, hogy melyik országy volt hordozója, a történelmi fejlődés szempontjából azonban a lényeges a két fő irány: a nemesi és a polgári. A keletközép-európai felvilágosodás egységét és különbözőségét hangsúlyozta Köpeczi Béla is, kiemelve a külső és belső, ideológiai és társadalmi hatások egyaránt fontos voltát.

Végül is azonban milyen vonások, jellegzetességek alapján kategorizálhatók az egyes mozgalmak, s mi radikalizmusuk fokmérője? A. Soboul az előadóval szemben — aki a nemzeti és társadalmi követelések arányát vette mércének, s jakobinusnak mondta azokat, akik mind a társadalmi átalakulást, mind a nemzeti függetlenséget azonos hangsúllyal írták zászlajukra — úgy vélte, a jakobinizmusnak fő feltétele: szövetség a polgársággal és a parasztsággal a parasztfelszabadítás programja alapján. Szerinte tehát a jobbágykérdéshez való viszony az a kardinális pont, amelyik választóvonalat von mozgalom és mozgalom közé. „Ahol a parasztforradalom nem került napirendre — mondta —, ott megrekedt a fejlődés az állami reformizmusnál, s forradalom helyett maradt a megalkuvás, a mérsékelt felvilágosodás, a »porosz út«. A felvilágosodás teljes megvalósítása csak a francia úton volt lehetséges: a parasztság teljes felszabadításával.”

Az előadók egyetértettek A. Soboullal abban, hogy Keletközép-Európában a felvilágosodás sehol sem hozott teljes megoldást, s hogy radikalizmus a éppen az agrárkérdésben volt a legkritikusabb. De hogy mindez így történt, abban, véleményük szerint közrejátszott egy Franciaországban ismeretlen momentum is, a nemzeti kérdés. H. Donnert (Berlin) ehhez azt tette hozzá, hogy ha teljes megoldás nem született is, ez nem jelenti azt, hogy ne lettek volna, akik ezt programba vették, s a jakobinusokról ez többé-kevésbé elmondható. Köpeczi Béla viszont arra mutatott rá, hogy a keletközép-európai jakobinus mozgalmak egyike sem tudta maga mellé állítani a parasztságot, így céljaik utopisztikus elgondolásokká lettek. Az itteni felvilágosodás számára a társadalmi adottságok következtében csak egy járható út maradt: a megalkuvás, s több-kevesebb reform.

(A vitát összefoglalta: Benda Kálmán)